

9-47

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՍԻԼՎԱ ԲԵՆԻԱՄԻՆԻ

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ՄԻՍԻՈՆԵՐՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1895-1914 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Է.00.01<<Հայոց պատմություն>> մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական
աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Խ.Աբովյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական համալսարանում:

Գիտական ղեկավար՝

պ.գ.դ., պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
Խառատյան Ա.Ա.

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝

պատմական գիտությունների դոկտոր
Մահակյան Ռ.Օ.

պատմական գիտությունների թեկնածու
Բաբրույան Ա.Ռ.

Առաջատար կազմակերպություն՝

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2015 նոյեմբերի 17-ին ժամը 14⁰⁰-ին ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործող ԲՈՀ-ի Հայոց պատմության 004 մասնագիտական խորհրդում (հասցեն՝ 0019, ք. Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4):

Ատենախոսության հետ կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2015 թ. հոկտեմբերի 15-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

 Մուրադյան Հ.Ղ.

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

ԹԵՄԱՅԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

19-րդ դարից 20-րդ դարի սկիզբն ընկած ժամանակահատվածում ամերիկյան բողոքական միսիոներներն ակտիվ գործունեություն ծավալեցին Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա բնակչության և մասնավորապես, արևմտահայության շրջանում:¹

Բողոքականությունը (լատիներեն protestans-առարկող, բողոքող) քրիստոնեական հիմնական դավանություններից է: Այն ընդգրկում է դավանաբանական և պաշտամունքային առանձնահատկություններով միմյանցից անկախ և ինքնուրույն կրոններ՝ լյութերականություն, անգլիկանություն, կալվինականություն և այլն: Բողոքականությունն առաջացել է Եվրոպայում, 16-րդ դարում, Ռեֆորմացիայի ժամանակաշրջանում: Բողոքականները չեն ընդունում սրբերի, հրեշտակների, Աստվածածնի ու սրբապատկերների պաշտամունքը, իսկ եկեղեցական հիմնական արարողակարգ հանդիսացող ժամերգությունը փոխարինում են քարոզով: Քրիստոնեական մյուս ուղղություններից բողոքականությունը տարբերվում է գլխավորապես նրանով, որ առաջադրում է Աստծո հետ մարդու անմիջական կապի սկզբունքը՝ առանց եկեղեցու և հոգևորականության միջնորդության: Մարդու փրկությունն իրականացվում է անհատական հավատի և Աստծո կամքի դրսևորման միջոցով: Բողոքականության մեջ չեն գործածվում նաև քահանա և եկեղեցի բառերը: Վերջինիս փոխարեն օգտագործվում են ժողովարան կամ աղոթարան, իսկ քահանա բառի փոխարեն՝ պատվելի կամ վերապատվելի բառերը: Այդուհանդերձ, Օսմանյան կայսրությունում միսիոներները հիմնականում օգտագործել են եկեղեցի և քահանա բառերը, որոնք ավելի հարազատ էին

¹ Միսիոներությունը կրոնական կազմակերպությունների և եկեղեցիների գործունեության տարատեսակ է: Հանդես գալով տնտեսապես թույլ զարգացած և կախյալ ժողովուրդներին <<լուսավորելու>> և <<Աստծո>> խոսքը տարածելու կոչով, միսիոներները նպաստում էին որոշակի պետությունների ու սոցիալական խմբերի քաղաքական նպատակների իրագործմանը: Ոգեշնչված լինելով <<անշահախնդիր բարեգործության>> գաղափարով, առաջին միսիոներները հավատում էին, որ իրենց բարոյական պարտքը սեփական կյանքը Աստծո ծառայությանը նվիրվելն է և սխալակետության ուղի բռնած մարդկությանը այլադավան մեղքից փրկելը:

հայերին՝ նպատակ ունենալով բողոքականությունը հնարավորինս մերձեցնել Հայ առաքելական եկեղեցուն:

<<Հանդես գալով տնտեսապես թույլ զարգացած, գաղութային և կախյալ երկրների ժողովուրդներին <<լուսավորելու>> և <<Աստծո խոսքը>> տարածելու նշանաբանով, միսիոներությունն իրականում նպաստում էր առանձին պետությունների և սոցիալական խմբերի քաղաքական ու տնտեսական նպատակների իրագործմանը: Կրոնական գործունը, փաստորեն, օգտագործվում էր որպես մեծ տերությունների քաղաքական և տնտեսական շահերին աջակցելու միջոց>>:³

Ամերիկյան բողոքական միսիոներներն Օսմանյան կայսրությունում իրենց քարոզչական գործունեությունը ծավալում էին գլխավորապես հայերի և ասորիների շրջանում նաև այն պատճառով, որ այդ ժողովուրդները գտնվում էին առավել ծանր սոցիալ-տնտեսական, ազգային և կրոնական ճնշումների ներքո: Ծանր վիճակում գտնվող արևմտահայությանը միսիոներների կողմից տրվող նյութական օգնությունը, որը հաճախ կատարվում էր դավանափոխության պայմանով, իհարկե, մարդասիրականից բացի, հետապնդում էր նաև քաղաքական նպատակներ՝ ամրապնդել արևմտյան տերությունների դիրքերն ու ազդեցությունը Թուրքիայում: Սակայն չի կարելի ասել, որ միսիոներների և հոգևոր հաստատությունների կողմից արևմտահայերին ցույց տրվող օգնությունը լոկ շահադիտական բնույթ ուներ. պատմական այդ պահին դա փրկություն էր որք, անտուն, մահվան բերանն ընկած հայ մանուկներին ու տառապյալներին՝ նրանց կյանք տալու համար:⁴

Այսպիսով XIX դարավերջին սկսվել էր հայ ժողովրդի համար օրհասական մի ժամանակաշրջան, որի ընթացքում Հայաստանում իրենց գործունեությունն ակտիվորեն ծավալած միսիոներներն ականայից նաև 1894-96թթ. ջարդերի և 1915թ. ցեղասպանության ականատեսը դարձան:

³ Փայասյան Ստ., Ամերիկյան բողոքական միսիոներների գործունեությունն Արևմտյան Հայաստանում 19-րդ դարի սկզբից մինչև 1880-ական թվականների կեսերը, Երևան, 2006, էջ 4:

⁴ Թատոյան Գ., Արևմտահայ գաղթականությունը և նրա վիճակը 19-րդ դարի 90-ական թվականների վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին, <<Բանբեր Հայաստանի արխիվներին>>, 1974, N 3, էջ 174:

Նրանց հաղորդած տեղեկությունները, վկայությունները, հուշերը և գրությունները կարևոր աղբյուր են Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրման համար, մերկացնում են Օսմանյան կառավարության հակահայկական քաղաքականությունը:⁵

Սույն հիմնահարցի ուսումնասիրման դեպքում կարելի է նոր լույսի ներքո մեկնաբանել ամերիկյան միսիոներների գործունեությունն ու նրանց ծավալած աշխատանքների թե դրական և թե բացասական կողմերը:

Անվիճելի է, որ չնայած բոլոր փորձություններին՝ մեր ժողովուրդն անսասան է մնացել իր հավատի մեջ: Այդուհանդերձ, անխուսափելի էին նաև պառակտումները: Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածն առանձնանում է հայ ժողովրդին բաժին ընկած թե տնտեսական, թե քաղաքական, թե ազգային հալածանքների աննախադեպ ծավալով, որ ենթադրում էր նաև կրոնական հողի վրա տեղի ունեցող գործընթացներ: Մասնավորապես, այս ժամանակահատվածում մեծ չափերի է հասնում ամերիկյան բողոքական միսիոներների գործունեությունն Արևմտյան Հայաստանում. նրանք ոչ միայն նպատակ ունեին օգնություն ցույց տալ դրա կարիքն ունեցող մեր ժողովրդին, այլև, իբրև այդ օգնության նախապայման՝ նրանց մղել դեպի բողոքականություն: Դա ունեցավ իր ոչ միանշանակ հետևանքները մեր հետագա պատմության ընթացքի վրա: Թեմայի ուսումնասիրությունը կարևոր է ոչ միայն սովյալ ժամանակահատվածի լիարժեք ուսումնասիրման, այլև արդի օրերում գործող կրոնական մի շարք կազմակերպությունների բարեգործական աշխատանքների իրական նպատակների և նրանց գործունեության հնարավոր հետևանքների ճիշտ վերլուծության համար: Բողոքականության առկայությունը հայոց մեջ առնչվում է նաև ազգային եկեղեցու պատմությանը, մղում առավել իրատեսական հայացքով նայելու նրա վրիպումներին և ձեռքբերումներին՝ իր ազգապահպան գործունեության մեջ: Արևմտյան Հայաստանում ամերիկյան միսիոներների գործունեության

⁵ Barrows O. J., In the Land of Ararat; A Sketch of the Life of Mrs. Elizabeth Freeman Barrows Ussher, Missionary to Turkey and a Martyr of the Great War. New York, 1916; Knapp, G. H. The Mission at Van; In Turkey in War Time. New York, 1915, Knapp, G. H. The Tragedy of Bitlis, Being Mainly the Narratives of Grisell M. McLaren and Myrtle O. Shane. New York, Chicago, 1919; Ussher C.D., Knapp G. H., An American Physician in Turkey. A Narrative of Adventures in Peace and War, London, 2002 և այլն:

վերհանումը հրատապ նշանակություն ունի նաև Հայկական հարցի համակողմանի լուսաբանման համար: Այս հիմնահարցն արդիական գործոն է դառնում, ի լրումն վերը նշվածների, հայ-ամերիկյան քաղաքական, դիվանագիտական, մտավոր-մշակութային և այլ հարաբերությունների պատմության մերօրյա իմացության տեսակետից:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹՆ ՈՒ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ատենախոսության մեջ արխիվային վավերագրերի ուսումնասիրության, համեմատական վերլուծության հիման վրա փորձ է արվում, առաջին անգամ, բացահայտել Արևմտյան Հայաստանում նշված ժամանակահատվածում ամերիկյան բողոքական միսիոներների գործունեությունը: Հարկ է նշել, որ արխիվում պահվող միսիոներների ձեռագիր հուշագրություններից և նոթերից շատերը բնագրից չեն թարգմանվել:

Հետազոտության մեջ, որտեղ մասնավորվում է վերոհիշյալ նորույթը, վերհանվում են Օսմանյան կայսրությունում ամերիկյան բողոքական կազմակերպությունների գործունեության հիմնական ուղղությունները, եղանակները, նրանց աշխատանքի արդյունքները: Քննության է առնվում Օսմանյան կառավարության վերաբերմունքը, ինչպես նաև Հայ առաքելական եկեղեցու դիրքորոշումը բողոքականության նկատմամբ: Աշխատության նորույթներից է այն, որ առանձին գլխով ընդհանրացվում են միսիոներների գործունեությանը տրված գնահատականները հայ հասարակական մտքի կողմից:

Ատենախոսության մեջ փորձ է արվում սկզբնաղբյուրների, փաստական նյութի և համապատասխան գրականության համադրմամբ լուսաբանել Արևմտյան Հայաստանում ամերիկյան բողոքական միսիոներների ծավալած գործունեությունը 1895- 1914 թթ. ընկած ժամանակահատվածում:

Ատենախոսությունը գործնական և կիրառական նշանակություն կարող է ունենալ Արևմտյան Հայաստանի տվյալ ժամանակահատվածի պատմության ուսումնասիրման և դասավանդման համար, հատկապես

ամերիկյան միսիոներների գործունեության արժեքավորման տեսակետից: Աշխատանքը կարող է նպաստել հայ եկեղեցու պատմության, և առհասարակ, հիմնահարցի հետագա և ամբողջական հետազոտությանը:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՆՊՏԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Մեր նպատակն է փաստերի և իրողությունների հենքի վրա փորձել ցույց տալ ամերիկյան բողոքականների գործունեության ոչ միանշանակ բովանդակությունը և տալ դրա գիտական անաչառ գնահատականը: Դրան հետամտող՝ մեր խնդիրներն ենք համարում.

- բացահայտել Օսմանյան կայսրությունում ամերիկյան բողոքական կազմակերպությունների գործունեության հիմնական ուղղությունները, նրանց գործունեության արդյունքները,

- բնութագրել Արևմտյան Հայաստանում ամերիկյան բողոքական միսիոներների գործունեության եղանակներն ու ձևերը,

- վերհանել Օսմանյան կառավարության վերաբերմունքն ամերիկյան միսիոներների նկատմամբ,

- ներկայացնել հայ եկեղեցու վերաբերմունքը բողոքականության նկատմամբ,

- լուսաբանել բողոքական միսիոներների կրթական-լուսավորական գործունեությունը,

- արժեվորել ամերիկյան բողոքական միսիոներների գործունեության նկատմամբ հայ հասարակական մտքի գնահատականները՝ դրանց մեջ փորձելով բացահայտել միսիոներների գործունեության իրական և ոչ միանշանակ արդյունքները մեր ժողովրդի համար:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Ուսումնասիրության ժամանակագրական սահմաններն ընդգրկում են 1895 -1914 թթ. ժամանակահատվածը: Հիմնահարցի սկիզբը համարում ենք 1895 թվականը, քանի որ 1890-ականի համիդյան ջարդերի նոր փուլի հետ գուգրնթաց, հատկապես 1894-ից հետո, Արևմտյան Հայաստանում

հաստատված բողոքական միսիոներները ձեռք բերեցին գործունեության լայն հնարավորություն՝ որբերին և գաղթականներին ապաստանելու և խնամելու ուղղությամբ: Թեմայի ավարտը հասցրել ենք մինչև 1914թ., ընդհուպ մինչև հայերի ցեղասպանությունը, քանի որ առաջին համաշխարհային պատերազմը, իր հետ բերելով մեր ժողովրդի համար նոր և մեծագույն արհավիրքներ, հատկանշվեց պատմական բռն տարուբերումներով նաև ողջ տարածաշրջանի և համաշխարհային պատմության մեջ: Հայոց պատմության մեջ կատարվում է ողբերգական շրջադարձ, որի համեմատ ամերիկյան բողոքականության գործունեության մեջ 1915-1918թթ տեղի են ունենում կտրուկ փոփոխություններ: Միսիոներները ևս շատ անգամ կիսում են մեր ժողովրդի ճակատագիրը, հանդիպում անհաղթահարելի արգելքների և հալածվում նրա հետ: Սկսվում է ամերիկյան միսիոներների՝ Թուրքիայում ունեցած կացության և գործունեության որակապես նոր և նախադեպը չունեցող մի շրջափուլ, որը դուրս է մեր հետազոտության շրջանակներից:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈՂԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ

Ատենախոսության մեթոդաբանական հիմքում ընկած են պատմահամեմատական, պատմավերլուծական, պատմաքննական, փաստերի և իրադարձությունների հետադարձ (ռետրոսպեկտիվ) քննության մեթոդները:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՓՈՐՁԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ատենախոսությունը քննարկվել և հրապարակային պաշտպանության է երաշխավորվել Խ. Աբովյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի հայոց պատմության ամբիոնի կողմից: Ուսումնասիրության հիմնական դրույթները լուսաբանվել են հեղինակի հրատարակած հոդվածներում, իսկ զեկուցումների տեսքով ներկայացվել են մի շարք գիտաժողովներում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Աշխատանքում օգտագործվել են տարաբնույթ աղբյուրներ և գրականություն: Առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ են դրվել արխիվային համապատասխան վավերագրեր, օգտագործվել են անտիպ և տպագիր սկզբնաղբյուրներ, լրատվական ու հրապարակախոսական հրապարակումներ, հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, թուրքերեն լեզուներով համապատասխան պատմագիտական գրականություն: Օգտագործվել են փաստաթղթեր Երևանի Մ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի, Ե. Չարենցի անվ. Գրականության և արվեստի թանգարանի, ինչպես և Հայաստանի Ազգային արխիվի ֆոնդերի նյութերից: Շրջանառության մեջ են դրվել սկզբնաղբյուրի արժեք ունեցող և միաժամանակ հետազոտության առարկա հանդիսացող ժամանակի հայ պարբերական մամուլի հրապարակումները: Համապատասխան տարալեզու գրականության մեջ կան սույն ուսումնասիրությանն առնչվող կարևոր փաստեր, դիտարկումներ ու վերլուծություններ, որոնք նպաստել են ատենախոսության հետազոտական ընթացքին և եզրակացությունների հիմնավորմանը:

Թեմայի ուսումնասիրության ընթացքում օգտագործված սկզբնաղբյուրներից առավել կարևոր են արխիվային վավերագրերը, որոնց մի մասն անգլերեն է: Ամերիկյան բողոքական միսիոներության գործունեության, ինչպես նաև բողոքական համայնքների և Հայ առաքելական եկեղեցու միջև պայքարի և հակամարտության մասին վկայող զգալի թվով փաստաթղթեր պահվում են Հայաստանի ազգային արխիվում, որոնք լայնորեն օգտագործել ենք աշխատանքը շարադրելիս:⁶

Աշխատության մեջ մեծապես օգտագործվել է Վ. Տերոյանի «Իմպերիալիստական ծիծեռնակներ. միսիոներական և բարեգործական կազմակերպությունների աշխատանքը Մերձավոր Արևելքում և Անդրկովկասում» արժեքավոր աշխատությունը, ուր լուսաբանվում է ամերիկյան բողոքական միսիոներների գործունեությունը: Վ.Տերոյանի

⁶ ՀԱԱ, ֆ.1291, Անդրանիկ Պետիկյան, ֆ.193-Հայկ Պերպերյան, ֆ.411-Չ.Ֆ. Լինչի, ֆ.413-Լեւոն Թուրունջյան, ֆ.420-Յոզղատի և շրջակայից բարեսիրական հայրենակցական միություն, Բելյուս-Լիբանան, ֆ.427-Ամերիկահայ արարկիոցիների միություն և այլն:

աշխատությունն աչքի է ընկնում հեղինակային իրազեկությամբ, քանզի նա 1919թ. աշխատել է «Մերձավոր Արևելքի օգնության Ամերիկյան կոմիտեում» և րաջատեղյակ՝ միսիոներների աշխատանքի կազմակերպման ձևերին:

Թեմայի ուսումնասիրման առումով առանցքային նշանակություն ունեն տպագիր սկզբնաղբյուրները, որոնք անմիջականորեն վերաբերում են միսիոներական կազմակերպությունների գործունեության լուսաբանմանը: Առանձնանում են հատկապես միսիոներ Հ.Դուայտի աշխատությունները: Հեղինակն անմիջական մասնակցություն է ունեցել Արևմտյան Հայաստանի և Փոքր Ասիայի հայաբնակ շրջաններում միսիոներական կայանների հիմնադրմանն ու աշխատանքներին:⁷

Ամերիկյան բողոքականների գործունեության հիմնական ուղղություններին է նվիրված ամերիկացի միսիոներ Դ.Էդդիի աշխատությունը՝ Արևմտյան Հայաստանում հաստատված միսիոներական կայանների պատմության վերաբերյալ:⁸ Հետաքրքրական փաստեր է պարունակում նաև Ջ. Բարթոնի⁹ աշխատությունը, որտեղ ներկայացվում է ամերիկյան Խորհրդի գործունեությունը:

Միսիոներական գրականության մեջ առանձնահատուկ տեղ են գրավում այն աշխատությունները, որտեղ հեղինակներն անդրադարձել են Արևմտյան Հայաստանում որևէ քոլեջի կամ դպրոցի հիմնադրման պատմությանը:¹⁰

Փաստականորեն հազեցած շաբաղրանքներ են Խարբերդի ԱՄՆ-ի հյուպատոս Լ.Դեվիսի հուշերը, ինչպես նաև ակնանավոր գործիչ Հ.Ֆ.Լինչի Արևելյան և հատկապես Արևմտյան Հայաստան կատարած ճանապարհորդություններին նվիրված ակնարկները:¹¹

⁷ Dwight H.G.O., The Centennial History of the American Bible Society, New York, 1919.

⁸ Eddy D.B., What Next in Turkey, Boston, 1913.

⁹ Barton J. L.D., Daybreak in Turkey, Boston, 1908.

¹⁰ Hamlin C., My Life and Times, 2-nd ed., Boston, 1893, Washburn G., Fifty Years in Constantinople and Recollection of Robert College, Boston, 1909, Knapp G.H., The Tragedy of Bitlis, New York, 1919.

¹¹ Դևիս Լ.Ա., Սպանդի նահանգ, Երևան, 2001: Լինչ Հ.Ֆ.Պ., Հայաստան ուղեւորություններ եւ ուսումնասիրություններ., հ.Բ. «Տաճկահայաստան», Կ.Պոլիս, 1914:

Բողոքական միսիոներության գործունեության ուսումնասիրման մեջ լուրջ ներդրում ունեն սփյուռքահայ պատմաբանները, և ամենից առաջ Ա.Վարդուկյանը:¹²

Նիկոմեդիայում միսիոներների ծավալած գործունեությանն է անդրադարձել Մ.Գասապյանը:¹³

Թեմայի ուսումնասիրման առումով կարող է օգտակար լինել նաև Մ. արք. Օրմանյանի մեծարժեք աշխատությունը:¹⁴

Կեսարիայում բողոքական համայնքների գործունեության վերաբերյալ հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանված Ա.Ալպոյաճյանի¹⁵ ծավալուն աշխատությունների մեջ:

Ե. Քասունու¹⁶, Կ.Պ.Ատանայանի¹⁷, Լ.Արփիի¹⁸ աշխատություններում հետաքրքիր փաստեր կան հայ բողոքականների և ամերիկացի միսիոներների միջև ծագած հակասությունների վերաբերյալ:

Ճանաչողական առումով օգտակար են նաև տարբեր վիլայեթների պատմությանը վերաբերող աշխատությունները: Այդպիսիք են Սեբաստիային նվիրված Ա.Պատրիկի¹⁹ և Ա.Սահակյանի²⁰ աշխատությունները. վերջինս ճշգրտում է նահանգում բնակվող բողոքական հայերի թվաքանակը:

Խարբերդի բողոքական համայնքների պատմությանն են անդրադարձել նաև Վ. Հայկը²¹ և Մ. Ճիզվեճյանը²²:

¹² Vartoogian A.P., Armenians Ordeal, A Sketch of the Main Features of the History of Armenia: An inside Account of the Work of American Missionaries among Armenians and its Ruins Effect, and General Review of the Armenian Question, New York, 1896.

¹³ Գասապյան Մ.Գ., Հայերը Նիկոմիդիոյ գաւառին մէջ, Պարտիզակ, 1913:

¹⁴ Օրմանեան Մ., Ազգապատում, հ.Գ., Պէլրոս, 1961:

¹⁵ Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, հ. Ա., Գահիրէ, 1937, նույնի Պատմութիւն Եւրոկիոյ հայոց, Կահիրէ, 1952, նույնի Պատմութիւն Մալաթիոյ հայոց, Պէլրոս, 1961, նույնի Պատմութիւն հայ դպրոցի, Կահիրէ, 1946:

¹⁶ Քասունի Ե., Լուսաշաղի Պատմութիւն հայ աւետարանական շարժման, Պէլրոս, 1947:

¹⁷ Ատանայեան Կ.Պ., Յուշարձան Հայ Աւետարանականաց եւ աւետարանական եկեղեցւոյ, Ֆրեզնո, Կալիֆորնիա, 1952:

¹⁸ Arpee L., A Century of Armenian Protestantism-1846-1946, New York, 1946.

¹⁹ Պատրիկ Ա.Ն., Պատմագիրք Յուշամատեան Սեբաստիոյ եւ գաւառի հայութեան, հ.Ա., Պէլրոս, 1974:

²⁰ Սահակյան Ա.Գ., Սեբաստիայի նահանգի վարչաժողովրդագրական պատկերը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին, Երևան, 2005:

²¹ Վահէ Հ., Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը, Նիւ Եորք, 1959:

²² Ճիզվեճեան Մ., Խարբերդը եւ իր գաւակները, Ֆրեզնո, Կալիֆորնիա, 1955:

Ուշագրավ տեղեկություններ են պարունակում նաև Ա.Մելքոնյանի աշխատությունը:²³

Հ.Պողոսյանը, ներկայացնելով Ջեյթունի պատմությունը, անդրադարձել է նաև ամերիկացի միսիոներների գործունեության մանրամասներին:²⁴

Ուրֆայում ամերիկյան բողոքական միսիոներների գործունեության անդրադարձն է տրված Ա.Մահակյանի²⁵ աշխատության մեջ: Արևմտահայ կրթական կյանքին և բողոքականների հիմնած կրթական հաստատություններին են անդրադարձել Է.Կոստանյանը²⁶ և Գ.Նազիկյանը²⁷:

Միսիոներների աշխատանքների մասին են պատում թուրքական հալածանքներից փրկված բազմաթիվ արևմտահայեր: Նրանցից մեկն է Ա.Մարտիկյանը: Այս տանջված հայուհին Էրզրումից ուղղակի Ամերիկա է փոխադրվել և իր պատմությունը պատմել «Յոշոտուած Հայաստան» գրքում:²⁸

Արևմտյան Հայաստանում միսիոներների գործունեության ծավալման պատճառներն ըմբռնելու համար կարևոր նշանակություն ունեն նաև 19-20-րդ դ. հայոց պատմությանը նվիրված աշխատությունները:²⁹

Արևմտյան Հայաստանում ամերիկյան միսիոներների գործունեությանն անդրադարձել է նաև խորհրդահայ պատմագիտությունը: Այն բացասական կտրուկ առարկումներ ուներ միսիոներների գործունեության հանդեպ՝ հիմնահարցը դիտարկելով բացառապես քաղաքական տեսանկյունից, մանավանդ, խոսքը վերաբերում էր ԽՍՀՄ թշնամի ինպերիալիզմի առաջատար երկրի գաղափարախոսության պատմությանը:

Միսիոներների գործունեության վերաբերյալ կարևոր փաստեր կան Մ.Ներսիսյանի մեծարժեք աշխատության³⁰ մեջ, ուր նա, նկարագրելով հայ

²³ Մելքոնյան Ա.Ա., Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003:

²⁴ Պողոսյան Հ.Մ., Ջեյթունի պատմությունը 1409-1921թթ., Երևան, 1969:

²⁵ Մահակյան Ա., Գիւցազնական Ուրֆան եւ իր հայորդիները, Պեղոթ, 1955:

²⁶ Կոստանյան Է., Ակնարկներ արևմտահայ մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմության. 19-րդ դարի 80-ական թվականներ, Երևան, 2005:

²⁷ Նազիկյան Գ.Ա., Արևմտահայ մանկավարժական միտքն ու դպրոցը, Երևան, 1969:

²⁸ Ագատեան Լ., Հայ որբերը մեծ եղեռնի, գիրք երկրորդ, էջ 39:

²⁹ Աճառյան Հ., Հայոց պատմություն հյուսված ընդհանուր պատմության հետ, Երևան, 2004, նույնի Հայ գաղթականության պատմությունը, Երևան, 2002, Գեորգ-Մեսրոպ, Պատմություն հայ եկեղեցու, հ.Բ., Կ.Պոլիս, 1914:

³⁰ Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1890թթ., Երևան, 2002:

ժողովրդի պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, անդրադառնում է նաև արևմտահայության շրջանում ամերիկյան միսիոներների ձեռնարկումներին:

Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դրությանը գուգահեռ միսիոներական աշխատանքին անդրադարձ է կատարել նաև Ա.Համբարյանն իր ուսումնասիրության մեջ:³¹

Ժամանակաշրջանի ուսումնասիրման առումով արժեքավոր տեղեկությունն են պարունակում Վ. Պարսամյանի³² և Գ.Ստեփանյանի³³ աշխատությունները:

Թեմայի ուսումնասիրման առումով առանցքային տեղ են զբաղեցնում հատկապես 19-րդ դարի վերջին քառորդի և 20-րդ դարասկզբի հայ պարբերական մամուլում տպագրված հոդվածները, որոնց մի մասը սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունի: Կարևոր են նաև հայ լրագրության ու տպագրության պատմությանը նվիրված աշխատությունները, որոնցում տեղեկություններ կան «Ավետաբեր» հանդեսի և միսիոներների հիմնած տպարանների մասին:³⁴

Այդ առումով հիշարժան են Ա.Խառատյանի աշխատությունները, ուր արժեքավոր տեղեկություններ կան Ջմյունիայում հայ պարբերական մամուլի³⁵ վերաբերյալ: Հեղինակի ուսումնասիրություններում համակողմանի ուսումնասիրված է հայ հասարակական մտքի զարգացումը 19-րդ դարի վերջին, ինչպես նաև միսիոներական մամուլի դերն այդ գործում:

Թեման շարադրելիս օգտվել ենք Ս. Փայասյանի աշխատությունից³⁶, ուր հիմնարար տեղեկություններ կան Արևմտյան Հայաստանում միսիոներների հաստատման, նրանց առաջին կայանների և գործունեության ոլորտների

³¹ Համբարյան Ա., Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում /1898-1908թթ./, Երևան, 1999:

³² Պարսամյան Վ., Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1980:

³³ Ստեփանյան Գ., Հակոբ Պարոնյան /կյանքն ու ստեղծագործությունը/, Երևան, 1956:

³⁴ Գալեմբեարեան Հ.Գ., Պատմություն հայ լրագրության, հ.Ա. Վիեննա, 1893:

³⁵ Խառատյան Ա., Հասարակական միտքը Ջմյունիայի հայ պարբերական մամուլում /1840-1900/, Երևան, 1995, նույնի Արևմտահայ պարբերական մամուլը և զրաքննությունը Օսմանյան Թուրքիայում /1857-1908/, Երևան, 1989:

³⁶ Փայասյան Ս., Ամերիկյան միսիոներների գործունեությունն Արևմտյան Հայաստանում 19-րդ դարի սկզբից մինչև 1880-ական թվականների կեսերը, թեկնածուական ատենախոսություն, Երևան, 2006:

վերաբերյալ: Հեղինակն իր ուսումնասիրության մեջ ներկայացրել է միսիոներների գործունեությունը ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանում, այլև Օսմանյան Թուրքիայի մյուս հայաբնակ վայրերում, այդ թվում և Կիլիկիայում:

Ատենախոսության մեջ օգտագործել ենք նաև ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանին քաջատեղյակ պրոֆ. Ա.Կիրակոսյանի մեծարժեք ուսումնասիրությունը³⁷, ուր թեմային առնչվող հարցերը քննարկվում են ժամանակի միջազգային հարաբերությունների լայն համապատկերի ենթատեքստում: Մենաագրության մեջ պրոֆեսորը լուսաբանել է նաև արևմտահայության իրավիճակը, դիվանագետների և միսիոներների՝ 1894-96 և 1909թթ. կոտորածներին վերաբերող վկայությունները, ամերիկյան հասարակության արձագանքներն ու տուժած հայերի համար օգնության կազմակերպումը:

Այսպիսով, թեմայի ուսումնասիրման արդյունքում գալիս ենք այն եզրահանգման, որ բողոքականությունը, տարածում գտնելով արևմտահայության մեջ ամերիկյան միսիոներների գործունեության արդյունքում, հայ ժողովրդի համար ունեցավ հակասական արդյունքներ՝ մի կողմից կրթական-լուսավորական ոլորտում ընդգրկվեցին եվրոպական առաջադեմ գաղափարներ, կատարվեցին բարեգործական և մարդասիրական բնույթի զգալի աշխատանքներ, մյուս կողմից՝ միսիոներների գործունեության արդյունքում հայության մի մասը հեռացավ Մայր եկեղեցուց, անջրպետ առաջացավ առաքելական ու բողոքական հայերի միջև, որոնց կրոնական բաժանումը, թերևս, միայն նպաստեց թուրք ջարդարարների հայաջինջ ծրագրերին:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ՈՒ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ատենախոսությունը կազմված է ներածությունից, երեք գլխից, որոնք բաժանվում են ենթագլուխների, եզրակացությունից, օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկից: <<Ներածությունում>> բացահայտվում են ատենախոսության թեմայի արդիականությունը,

³⁷ Կիրակոսյան Ա., <<ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքականությունը և արևմտահայությունը 19-րդ դար-1914թ.>>, Երևան, 2014:

նպատակներն ու խնդիրները, ներկայացվում են աշխատանքի մեթոդաբանական հիմքը և գիտական նորույթը, թեմայի ժամանակագրական սահմանները, հիմնավորվում է աշխատանքի կիրառական նշանակությունը, տրվում է աղբյուրների և գրականության տեսությունը: Մեր ուսումնասիրության առաջին գլխի՝ «Ամերիկյան բողոքական միսիոներների գործունեությունն Արևմտյան Հայաստանում 1895-1908թթ» առաջին ենթակետում, որը վերնագրված է «Միսիոներների գործունեության նախադրյալները», հանրագումարի են բերված այն հիմնական գործոնները, որոնք նպաստեցին բողոքականության տարածմանն Արևմտյան Հայաստանում: Այստեղ մենք գալիս ենք այն եզրակացության, որ հայերի մեջ բողոքականության տարածումն ուներ թե՛ քաղաքական, թե՛ տնտեսական և թե՛ կրոնական պատճառներ: Սակայն չպետք է ժխտել նաև այն փաստը, որ առկա էին նաև ներքին պատճառներ, որոնք հնարավոր դարձրեցին միսիոներների գործունեությունը:

Այստեղ կարևոր է այն կացության վերհանումը, որ հնարավոր դարձրեց բողոքականության տարածումը Արևմտյան Հայաստանում, անդրադարձը՝ իրենց հայրենի հավատին ու եկեղեցուն հայերի հավատարիմ մնալու պատրաստակամությանը, Հայ եկեղեցու՝ միսիոներների նկատմամբ վերաբերմունքի, ինչպես նաև բողոքականների հետ Օսմանյան իշխանությունների կոնկրետ առնչությունների բացահայտմանը:

Մենք անդրադարձել ենք նաև Արևմտյան Հայաստանում միսիոներական գործունեության իրական պատճառներին, որոնց մեջ աչքի է զարնում Թուրքիա ներթափանցելու՝ ԱՄՆ-ի տնտեսական և քաղաքական ռազմավարությունը: Գաղտնիք չէ, որ իրենց երկրների համար նույն քաղաքական նպատակներն էին հետապնդում նաև այս ժամանակաշրջանում Թուրքիայում հաստատված գերմանական և կաթոլիկ միսիոներները, որոնք սակայն չկարողացան ընդլայնել իրենց գործունեության ասպարեզը: Հակառակ գերմանացի միսիոներների և նրանց ազգակից հասարակական ու քաղաքական գործիչների երկար տարիների համառ ջանքերին՝ շահել արևմտահայության համակրանքը, հայությունը,

չփոխեց իր կողմնորոշումը, չաջակցեց գերմանական ներթափանցմանը Թուրքիա: Հենց սա է, գուցե, այն իրողության բացահայտման ելակետերից մեկը, թե ինչու գերմանական իմպերիալիզմն անվարան իր համաձայնությունը տվեց իրենց ճանապարհից հայությանը վերացնելու երիտթուրքերի ծրագրերին:

Նկատենք, որ պանթուրքիզմի գաղափարախոսության ծավալմանը բողոքով ձևով նպաստում էր նաև Անգլիան: Անգլիան ամենուր դաշինք էր փնտրում այն ուժերի հետ, որոնք թեկուզև փոքր չափով խափանում էին Ռուսաստանի ձգտումը՝ տարածվելու դեպի հարավ, դեպի Միջերկրականի տաք ջրերը, տիրելու Հնդկաստան տանող ուղիներին: Պանթուրքիզմի գաղափարախոսության ձևավորմանն ու տարածմանը նպաստում էր նաև Ֆրանսիան, որը նույնպես խիստ շահագրգռված էր այն բանում, որպեսզի Ռուսաստանը Հայաստանի և Քուրդիստանի վրայով չիջնի Միջերկրականի ավազանը և սպառնալիքներ չստեղծի իր տնտեսական և ռազմավարական շահերին: Վերոնշյալը մեկ անգամ ևս փաստում է այն մասին, թե ինչու, ստեղծված իրավիճակում, երբ հայ ժողովրդին ո՛չ ներքին քաղաքական ուժերից, ո՛չ էլ արտաքին աշխարհից չտրամադրվեց օգնություն, ամերիկյան միսիոներական կազմակերպությունների կողմից տրամադրվող նյութական և բարոյական օգնությունը մեծ նշանակություն ունեցավ արևմտահայության համար, անգամ այն դեպքում, երբ այն ոչ միշտ էր, որ անշահախնդիր բնույթ ուներ: Մինևույն ժամանակ, առաջին գլխի երկրորդ ենթակետում, որ վերնագրել ենք **«Քարոզական աշխատանքներ»**, մենք գալիս ենք այն եզրակացության, որ միսիոներների գործունեության արդյունքում հայության լոկ աննշան մասը փոխեց իր դավանանքը՝ դառնալով կաթոլիկ կամ բողոքական: Այստեղ վերհանվում այն հիմնական գործնական միջոցները՝ նյութական օգնությունը, անվճար կրթությունը, որոնք նպաստեցին բողոքականության տարածմանը: Կարևորվում է նաև այն հանգամանքը, որ միսիոներները գիտակցելով, որ Աստվածաշունչը հանրամատչելի չէ հասարակ ժողովրդին, ձեռնարկեցին և լայն թափ հաղորդեցին Աստվածաշնչի թարգմանությանն ու տպագրությանը: Բացի այդ, նրանք

տնտեսության մեջ ներմուծեցին նորագույն գյուղատնտեսական և արհեստագործական գործիքներ՝ դրանց կիրառումը ուսուցանելով տարբեր արհեստագործական դպրոցներում: Այդ բոլոր կրթական հաստատությունները քարոզչության համար լավագույն միջոց էին, ինչի հնարավորությունը և բաց չէին թողնում միսիոներները:

Առաջին գլխի երրորդ՝ **«Միսիոներները բարեգործության և դպրոցաշինության ոլորտում»** խորագրով ենթագլխում մենք անդրադառնում ենք միսիոներական դպրոցներին ու քոլեջներին, նրանց կրթական ծրագրերին, որոնց ուսումնասիրության արդյունքում գալիս ենք այն եզրահանգման, որ միսիոներական կրթական համակարգը ոչ միայն տվեց բանիմաց և ուսյալ շրջանավարտներ, այն նաև չաղճատեց ազգային արժեքները հայ աշակերտների հոգում, բացի այդ միսիոներական դպրոցները, թեկուզ և հանգեսու, նպաստեցին ազգային դպրոցների կատարելագործմանը և կրթական որակի բարձրացմանը, որ հասկանալի մրցակցության հետևանքն էր:

Աշխատության երկրորդ գլուխը վերնագրված է **«Միսիոներների գործունեությունը Արևմտյան Հայաստանում 1908-1914թթ.»**: Այստեղ առաջին՝ **«Կրթական բնագավառ»** ենթագլխում մենք անդրադառնում ենք միսիոներների կրթական ձեռնարկների շարունակական զարգացմանը՝ հանգելով այն եզրակացության, որ երիտթուրքական հեղաշրջումը որևէ դրական փոփոխություն չմտցրեց հայերի կյանքում: Ընդհակառակը կառավարությունը միջոցներ ձեռնարկեց դպրոցների ցանցը նվազեցնելու ուղղությամբ, ուժեղացվեցին հալածանքները կայսրության հայ բնակչության և նրա ազգային գործիչների դեմ: Ստեղծված ծանր կացության մեջ միսիոներական դպրոցները ձեռք բերեցին կարևոր նշանակություն արևմտահայ երիտասարդությանը կրթելու և գիտության լույսով զինելու ասպարեզում: Մենք փորձել ենք մատնանշել այն նորը բողոքականների գործունեության մեջ, որ նկատելի եղավ 1908-1914թթ. ընթացքում: Հատկապես ուշադրություն ենք դարձնում նոր ուղղություններին, որոնք մտան միսիոներական դպրոցներ:

Դրանք էին արհեստագործություն, բնագիտական և տեխնիկական կրթություն, լեզուներ և ֆիզիկական դաստիարակություն, հատկապես 1910-ական թթ.:

Աշխատության մեջ ներառված են միսիոներական դպրոցներին վերաբերող վիճակագրական տվյալներ, որոնք փաստում են միսիոներական աշխատանքների ծավալի մասին: **«Մարդասիրական-բարեգործական աշխատանքներ»** խորագիրը կրող երկրորդ ենթագլխում անդրադարձել ենք այն մարդասիրական աշխատանքներին, որոնք իրականացվեցին 1908-1914 թթ. ընթացքում: Այստեղ փորձել ենք կարևորել այն հանգամանքը, որ միսիոներները հաճախ բողոքում էին մեծ տերությունների երկդմի քաղաքականության դեմ: Նրանք, ակնատես լինելով 1895-96 թթ. ջարդերին, 1909 թ. կոտորածներին և հետագայում նաև 1915 թ. հայերի զանգվածային կոտորածներին և տեղահանությանը, չէին մնում լուծ դիտորդի դերում, այլ վտանգելով իրենց կյանքը՝ փորձում էին փրկել տարաբախտ հայերին:

Պատահական չէ, որ միսիոներների հուշագրությունները սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեն Արևմտյան Հայաստանի 19-րդ դարի և 20-րդ դարի պատմության ուսումնասիրության համար: Ամերիկյան միսիոներները երկար տարիներ աշխատել են Արևմտյան Հայաստանի ու Փոքր Ասիայի հայաբնակ վայրերում և գիտեին տեղական ժողովուրդների կյանքը: Նրանք շնորհակալ աշխատանք են կատարել իրենց մերձավոր շրջանների հայ բնակչությանը կոտորածներից փրկելու համար: Ամերիկացի միսիոներներ Ք.Աշքըբ, Է.Յարոուն և Գ.Կնապը հետագայում նաև անմիջականորեն մասնակցություն են ունենում Վանի ինքնապաշտպանական մարտերին: Աղբյուրների այս խումբը առանձնանում է նաև այն առումով, որ դրանք կարևոր փաստարկներ են, որպես սկզբնաղբյուրներ, երիտթուրքական ցեղասպանության քաղականությունը ուրացող թուրքական պատմագիտության խեղաթյուրումների դեմ:

Իրական պատմությունը նենգափոխողների այդ փորձը մեկ անգամ ևս անհաջողության է մատնվում նաև շնորհիվ եվրոպական և հատկապես ամերիկյան բազմաթիվ հուշագրությունների, նոթերի և զեկուցագրերի, որոնք

մերկացնում են պետականորեն կազմակերպված հայկական ջարդերի թուրքական քաղաքականությունը, որն իր գագաթնակետին հասավ 1915 թ. ցեղասպանության ժամանակ:

Այսինքն՝ միսիոներների հուշագրություններով ևս մեկ անգամ ապացուցվում է այն իրողությունը, որ ցեղասպանությունը ծրագրվել և որոշակիորեն փորձարկվել է դեռևս համիդյան բռնապետության օրոք՝ կատարելագործվելով երիտթուրքական ոճրագործների կողմից:

Աշխատության երրորդ վերջին գլխում, որ վերաբերում է ժամանակի հայ հասարակական մտքի կողմից միսիոներների գործունեության գնահատմանը, փորձել ենք վերհանել թե՛ դրական և թե՛ բացասական մտեցումները, անգամ հակոտնյա գնահատականները այդ գործունեության նկատմամբ:

Անդրադարձ է կատարվել մի քանի ազդեցիկ թերթերի՝ «Մշակ», «Նոր դար», «Արձագանք» և այլն: Ուսումնասիրվել են կրոնական պարբերականները՝ «Հովիվ», «Հովիտ», «Արարատ» և անհրաժեշտաբար, ավետարանական ուղղություն ունեցող «Ավետաբերը»:

Ժամանակի հայ հասարակական միտքը հիմնականում բացասաբար է գնահատել միսիոներների քարոզչական գործունեությունը, սակայն որոշ դեպքերում հաճախ նկատելի է նաև որոշակի դրական արձագանք բողոքականության՝ եկեղեցին բարեկարգելու անհրաժեշտությանը վերաբերող առանձին դրույթների վերաբերյալ: Քիչ չեն նաև ժամանակի մամուլում տեղ գտած դրական տողերը բողոքական առանձին գործիչների մասին: Այստեղ մենք գալիս ենք այն եզրահանգման, որ հայ հասարակական միտքը 1894-96 թթ. սկսած միսիոներական աշխատանքին տրված իր գնահատականներում որոշակի մեղմություն է դրսևորում, առավել հաճախակի են դառնում դրական որակավորումները:

Կարծում ենք, դա անմիջական արձագանքն էր միսիոներական աշխատանքի՝ քարոզչականից բարեգործականին անցմանը: Դա է պատճառը, որ այս տարիներին միսիոներների նկատմամբ որոշակի հանդուրժողականություն է դրսևորում նաև Հայ Առաքելական եկեղեցին:

Այդ ամենի կողքին մենք նկատում ենք հայ հասարական մտքի արդարացի մտահոգությունը միսիոներների գործունեության արդյունքում հայ հասարակության պատակտման վերաբերյալ, ինչպես նաև այն իրողության գիտակցումը, որ ի դեմս հավատափոխ հայերի, օսմանյան իշխանությունները նրանց թիկունքում տեսնում էին մեծ տերություններին, որոնք պատրվակ էին որոնում Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու համար:

Աշխատության <<Եզրակացությունների>> մեջ, մենք մատնանշում ենք, որ միսիոներական գործունեությունն Արևմտյան Հայաստանում պայմանավորված էր հայ իրականության առանձնահատկություններով և դրա, ինչպես և Օսմանյան Թուրքիայի նկատմամբ ամերիկյան քաղաքականության վերաբերմունքով: Միսիոներների գործունեության անխուսափելի հետևանքն էր արևմտահայերի մի զգալի մասի դավանափոխությունը, ինչն, անշուշտ, խարխուլեց հայերի կրոնական միասնությունն ու Հայ Առաքելական եկեղեցու դիրքերը: Պատմական դժվարին այդ պահին կրոնական երկպառակությունն իր բացասական հետևանքներն ունեցավ արևմտահայության համար: Սակայն պետք է նշել նաև, որ ամերիկյան միսիոներներն իրենց քարոզչական աշխատանքները համադրում էին բարեգործական և լուսավորական գործունեության հետ: Նրանց շնորհիվ բացվեցին բազմաթիվ դպրոցներ, կրթական ու մշակութային տարբեր հիմնարկություններ, հիվանդանոցներ ու այլ բարեգործական հաստատություններ: Անկախ իրենց գործունեության շարժառիթներից՝ միսիոներներն իրական օգնություն ցույց տվեցին շատ հայերի: Գտնվելով հայերի կողքին և հայերի մեջ՝ նրանցից շատերը հայ ժողովրդի խնդիրներին սկսեցին վերաբերվել մարդասիրական զգացումներից ելնելով, և անգամ՝ առանց որևէ անմիջական կապի՝ վերոհիշյալ քաղաքականության իրացման հետ:

Ատենախոսության հիմնական դրույթներն արտացոլված են հեղինակի հրատարակած հետևյալ գիտական հոդվածներում.

1. Ամերիկյան միսիոներները Խարբերդի նահանգում 1895-1914թթ.: /«Պատմաբանասափրական հանդես», Երևան, համար 3, 2013, էջ 84-93:
2. Բողոքականության տարածման պատճառներն արևմտահայության շրջանում 19-րդ դարի վերջին: /«Լրաբեր Հասարակական գիտությունների», Երևան, համար 2, 2013, էջ 89-94:
3. Ամերիկյան միսիոներների գործունեությունն Արևմտյան Հայաստանում 1895-1914թթ. /«Եվրոպական ակադեմիա», Երևան, համար 2, 2013, էջ 218-223:
4. Ամերիկյան միսիոներների քարոզչական աշխատանքներն Արևմտյան Հայաստանում 1895-1914թթ. /«Կանթեդ», համար 2, 2015, էջ 84-91:
5. Ամերիկյան բողոքական միսիոներների գործունեությունը և հայ հասարակական միտքը, «Եվրոպական ակադեմիա», Երևան, համար 1, 2014, էջ 149-154:
6. Ամերիկյան միսիոներների կրթական ձեռնարկումներն Արևմտյան Հայաստանում 1895-1914թթ., «Լրաբեր Հասարակական գիտությունների», Երևան, համար 2, 2015, էջ 180-189:

Геворкян Сильва Бениаминовна

**Деятельность американских миссионеров в Западной Армении в
1895-1914 годы**

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01. "История Армении"

Защита состоится 17-ого ноября 2015 г., в 14⁰⁰ на заседании специализированного совета по Истории Армении 004 ВАК РА при Институте Истории НАН РА (0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4).

РЕЗЮМЕ

Во Введении обосновываются научное значение, цели и задачи темы, методология диссертации, научная новизна и практическое значение, временные границы темы, представлен обзор использованных источников и литературы.

Кандидатская работа посвящена освещению деятельности американских протестантских миссионеров в 1895-1914 годы. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованных источников и литературы. Во введении была обоснована актуальность темы, научное новшество и значение, были уточнены цели и задачи диссертации, степень изученности темы в зарубежной и армянской литературе. В первом подзаголовке главы "Деятельность американских протестантских миссионеров в Западной Армении с 1895-1914 годы", которая называется "Предпосылки деятельности миссионеров", обобщены те основные факторы, которые способствовали распространению протестанства в Западной Армении. Здесь мы пришли к выводу, что распространение протестанства среди армян имело как политические, так и экономические, религиозные причины. Хотя не надо отрицать тот факт, что были и внутренние причины, которые сделали возможным деятельность миссионеров. Здесь важно выявление условий жизни, что способствовало распространению в Западной Армении протестанства, обращение к родной вере и церкви, верность Армянской церкви, отношение к миссионерам, как и конкретное отношение протестантов к Османскому правительству. Мы обратились и к истинным причинам миссионерской деятельности в Западной Армении, где бросается в глаза экономическая и политическая стратегия США вмешательства во внутренние дела Турции.

Второй подзаголовок первой главы, "Проповедческие работы", раскрывает действительность, где в результате деятельности миссионеров лишь незначительная часть армян изменила веру, став католиками или протестантами. Здесь выявлены те основные практические методы: материальная помощь, бесплатное образование-которые способствовали распространению протестанства. В третьем подзаглавии первой главы "Миссионеры в сфере строительства школ и благотворительности", мы обращаемся к миссионерским школам и коледжам, к их образовательным программам.

Армянская общественная мысль тех времен в основном давала отрицательную оценку миссионерской проповедческой деятельности, хотя в иных случаях замечается и положительная оценка протестанства относительно отдельных моментов необходимости благоустройства церкви. Немало и в прессе положительных строк относительно отдельных деятелей протестанства. Здесь мы приходим к выводу, что армянская общественная мысль 1894-1896 годов проявляет некую терпимость, становятся более частыми положительные оценки миссионерской деятельности. Думаем, это непосредственная реакция переходу миссионерской деятельности от проповедческой к благотворительной. В этом причина в эти годы терпимого отношения Армянской Апостольской церкви к миссионерам. Рядом с этим мы замечаем справедливую озабоченность армянской общественной мысли результатом миссионерской деятельности-разобщением армянского общества, как и осознания того, что в лице поменявших веру армян, Османское правительство видело большие державы, которые искали случай вмешательства во внутренние дела Турции.

Вторая глава труда озаглавлена "Миссионерская деятельность в Западной Армении 1908-1914 годах". Здесь, в первом подзаголовке "Образовательная среда", обращаемся к последовательному развитию миссионерских образовательных сборников, уважая то заключение, что переворот ериттурков не внес никаких положительных изменений в жизнь армян. Наоборот, правительство предприняло меры для сужения сети школ, были усилены гонения армянского населения и национальных деятелей. В создавшейся тяжелой ситуации миссионерские школы приобрели важное значения для образования западно-армянской молодежи. Мы попытались отметить то новое в деятельности миссионеров, что стало более явным в 1908-1914гг. Особенно указывается на то новое, что вошло в миссионерские школы.

Во втором подзаглавии "Гуманистические благотворительные работы", мы обратились к гуманистической деятельности 1908-1914гг.

В третьей, последней главе работы, мы попытались показать и положительные, и отрицательные оценки деятельности миссионеров.

В заключении представлены результаты работы и сделаны основные выводы.

Gevorkyan Silva Beniamin

The American Missionary Activities in Western Armenia in 1895-1914.

Dissertation for the degree of the candidate of the historical sciences on the specialization of "History of Armenia" 07.00.01.

The defense of the dissertation will be held on November 17, 2015, 14⁰⁰ at the session of the Specialized Council 004 on Armenian History of SQC RA by the Institute of History of the National Academy of Sciences of RA (0019, Yerevan, Marshal Baghramyan ave. 24/4).

Summary

The dissertation is devoted to the coverage of American Protestant Missionary activity from 1895 to 1914. The dissertation consists of introduction, three chapters, conclusion and the bibliography. The Introduction presents the topicality and scientific novelty of the dissertation, as well as clarifies the goals and objectives of the work.

The Introduction also substantiates the practical value of the work. The first paragraph (entitled "The Preconditions for Missionary Activity") of the first chapter ("The American Protestant Missionary activity in Western Armenia in 1895-1905") focuses on the main factors that contributed to the spread of Protestantism in Western Armenia. Here we come to the conclusion that the dissemination of Protestantism in Western Armenia had both political, economic and religious reasons. But we cannot deny the fact that there were also internal factors that provided favourable ground for missionary activity to spread throughout Western Armenia. Here it is important to find out the factors that made the spread of Protestantism in the West possible, the willingness of Armenians to remain true to their faith and their Church, the attitude of the Church to Missionaries, as well as the disclosure of specific relations between the Protestants and the Ottoman authorities.

We dwell upon the real reasons for missionary activity in Western Armenia, among which political and economic strategy of America to penetrate to Turkey stands out.

The second paragraph of the first chapter entitled "Missionary Activity" focuses on the fact that as a result of missionary activity only a small number of Armenians changed their faith converting to either Catholicism or Protestantism. Here we speak

about the application of main practical means that contributed to the spread of Protestantism, such as financial assistance and free education.

In the third paragraph of the first chapter entitled "Missionaries in Charity and School building Spheres" we enlarge on missionary schools and colleges and their educational programs.

The second chapter of the dissertation is entitled "Missionaries' Activities in Western Armenia in 1908-1914". In the first paragraph entitled "The Field of Education" we consider the continuous development of missionary educational manuals and draw the conclusion that the Young Turk revolution did not bring any positive change to the life of Armenians.

On the contrary, the government took measures to reduce the network of schools and strengthened repression against the Armenian population of the Empire and its influential figures. In this context missionary schools gained vital importance in educating the youth of the West. We have tried to point out the new activities of Protestants that were observed in 1908-1914. Special attention is paid to the new trends penetrating into missionary schools.

The second paragraph entitled "The Charity Activities" touches upon the problem of humanitarian activities carried out in 1908-1914. In the last third chapter which relates to the assessment of missionary activity by the contemporary Armenian thought we tried to identify both positive and negative approaches, as well as conflicting assessments of the activity. Contemporary Armenian thought on the whole assessed it negatively; however, we can observe some positive responses to the provisions of Protestantism on renovating Church. Some Protestant figures were even praised in the contemporary press. So we come to the conclusion that the Armenian public mind of 1894-1896 is moderate in its assessment of Protestantism. We think it is a direct reaction to the transformation of missionary activity from preaching to charity. This is the reason why in those years Armenian Apostolic Church showed some tolerance toward the missionary activities. However, we can also observe the justified concern of Armenian public mind over the divisions that the missionary activities cause in the Armenian society, as well as the awareness of the reality that Ottoman authorities perceived converted Armenians as people who are supported by superpowers that sought pretext to intervene in the interior affairs of Turkey.

In conclusions the results of the work are introduced and also the main conclusions are carried out.

